

במעבה ההר

מחקרי הר אפרים ובנימין

קובץ חמישי

עורכים מדעיים:

אהרן טבגר • זהר עמר • מרים ביליג

אריאל – נווה צוף
תשע"ו (2015)

מו"פ אזורי
השומרון
ובקעת הירדן

מדרשת הרי גופנא

ועדת המערכת:

פרופ' יואל אליצור, האוניברסיטה העברית בירושלים; מכללת הרצוג; מכללת ירושלים
פרופ' אסתר אשל, אוניברסיטת בר אילן
ד"ר אייל ברוך, אוניברסיטת בר אילן
פרופ' אדם זרטל, אוניברסיטת חיפה
פרופ' עמוס פרומקין, המרכז לחקר מערות, האוניברסיטה העברית בירושלים

קובץ זה ראה אור בסיוע:

מועצה אזורית מטה-בנימין
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיקרפיה, אוניברסיטת בר אילן

© כל הזכויות שמורות למדרשת הרי גופנא ולמו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן,
תשע"ו (2015)
מסת"ב 6-0-91808-965-978

שער קדמי: מערה במצוקי נחל שילה (צילום: א' טבגר)
שער אחורי: נטיפים ב'בור אחיקם' ליד עפרה (צילום: א' ולדמן)

עורכים מדעיים: **אהרן טבגר, פרופ' זהר עמר, פרופ' מרים ביליג**
עריכה לשונית: **גב' שושי הייזלר (עברית), גב' מרים שליסלברג (אנגלית)**
עיצוב גרפי: **סטודיו ולדמן**, עפרה
לוחות והדפסה: **דפוס העיר העתיקה**, ירושלים

תוכן העניינים

אהרן טבגר, זהר עמר ומרים בליג	בפתח הקובץ 7
-------------------------------------	------------------------

שער ראשון: חידושים בחקר הר אפרים בתקופת המקרא

שי בר	חרבת אל-מייטה שטח A – עדות ליישוב מבוצר מהברונזה הביניימית בנחל מלחה. 11
דרור בן יוסף	בקעת הירדן בתקופת הברזל 1 – מבט ראשון 23
אהרן טבגר	נ.ג. 914 ממזרח לביתין ושאלת מיקומו של אתר הפולחן הקדום של בית-אל 49
גלעד יטאח	הקערה הטבועה ביתדות והקשרה להגליות האשורים – בחינה מחודשת 71

שער שני: מחקרים במעבה האדמה

עמוס פרומקין ובועז לנגפורד	נחל דלייה השומרוני – ריכוז ייחודי של מערות קרסטיות ומאות שנות מפלט 95
שמעון דר	תפקיד המערכות התת-קרקעיות במלחמת בר-כוכבא. 111
דביר רביב, בנימין הר-אבן, יבגני אהרונוביץ' ואהרן טבגר	מסתורים במדבר – מערכות מסתור מימי מרידות היהודים ברומאים בספר המדבר של ארץ בנימין ודרום השומרון. 123
עמוס קלונר, בועז זיסו ונילי גרייצר	מערכת המסתור בחורבת קצרה שבדרום שפלת יהודה. 151
איתן קליין וניר דיסטלפלד	שלוש חרותות ביזנטיות במאגרי מים בגליל ובשפלת יהודה. 164
בועז לנגפורד	מערות בוואדי אל-קוליה – מערות ונזורה במרכז הרי גופנא. 179

שער שלישי: מחקרים בסביבת הר אפרים בתקופות שונות

אברהם ש' טנדלר
ועמית שדמן
מבנה מנהל משלהי התקופה הפרסית בהדום הר השומרון ... 193

ענת אביטל
תיאורים חקלאיים בפסיפסי השומרון, בקעת הירדן, השרון
והכרמל מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית 209

יוסי שפנייר
וישראל רוזנסון
חיים בצל התנ"ך בכפר העברי נווה יעקב ובעטורות
שבחבל בנימין 231

תקציר בעברית
..... 246

רשימת משתתפים
..... 247

חלק לוועזי

כריס מקיני
"ולערב יחלק שלל" (בראשית מט, כז) – הצעות זיהוי חדשות
לבית און, עמק קציץ וצמרים שבנחלת בנימין 10*

תקצירים באנגלית
..... 33*

מערכת המסתור בחורבת קצרה שבדרום שפלת יהודה

עמוס קלוזר, בועז זיסו ונילי גרייצר

איור 1: חורבת קצרה – הקיר המשופע של המגדל, מבט לדרום-מזרח

חורבת קצרה (נ"צ 193156/605565 בר"י חדשה) שוכנת על ראש גבעה שטוחה (370 מ' מעפה"י) בדרום שפלת יהודה, כ-1.5 ק"מ צפונית-מזרחית ליישוב אמציה וכ-700 מ' מצפון לנחל לכיש. שרידי החורבה משתרעים בשטח משוער של כ-30 דונם. במרכז האתר נסקר מתחם במתווה רבוע (כ-20x20 מ') הכולל חדרים סובבים חצר פנימית, והוא מוקף חומת אבני גיר מהוקצעות. בפינה הצפונית-מזרחית של החומה משולב מגדל איתן: מסדי קירות המגדל בנויים בשיפוע באבני גיר גדולות

מהוקצעות (איור 1). אבנים אחדות מהן מונחות ראש ופתינן עם פן חיצוני בסיתות שוליים. המתחם הבנוי בחורבת קצרה שייך מבחינה טיפולוגית לדגם מכלול יישובי במתווה מלבני, מוקף חומה איתנה שמשולב בה מגדל מבוצר. יסודות המגדל מוגנים מבחוץ בחלקלקה משופעת בנויה אבנים גדולות – פרוטכיזמה (*Protechisma*) – אלמנט ביצורי שנועד להגן על יסודות המגדל מהתקפות אויב (ראו דיון להלן).

באגף המזרחי של החורבה חצוב בסלע קירטון קולומבריום תת-קרקעי במתווה צלב. תקרתו התמוטטה בחלקה, ובדופנותיו מסותתים תאים משולשים. סמוך אליו נסקרו קולומבריום נוסף, בורות מים פעמוניים וסדרת מחצבות קירטון שתקרתן התמוטטה (דגן 2006, אתר מס' [1] – 326; מערכת המסתור הנדונה כאן לא הוזכרה בסקר דגן).

מערכת קבורה שדודה התגלתה בקצה השלוחה כ-100 מ' מדרום לחורבה. עמוס קלוזר חפר אותה בחודשים דצמבר 1984–ינואר 1985 (קלוזר 1990). בקבר המקורי שלושה חדרי קבורה עם שבעה כוכים, במתווה אופייני לזה של קברי יהודים בירושלים ובסביבתה בשלהי ימי הבית השני. באחד מחדרי הקבורה נתגלו שברי ארבע גלוסקמות קירטון מעוטרת בגילוף רוטטות ובחריתת מעגלים חד-מרכזיים וצבועות בצבע אדום. כן נמצאו שברי שני מכסי גלוסקמות גמלוניים ומכסה גלוסקמה שטוח, נר 'דרום', נר מקורצף 'הרודיאני' ושבר כלי אבן מקורצף. מאפייני אדריכלות הקבר והממצא החומרי מלמדים על קבורת יהודים במאות הראשונה והשנייה לסה"נ, כנראה, של תושבי היישוב היהודי בחורבת קצרה שהתקיים עד חורבנו במרד בר-כוכבא. בתקופה הביזנטית נערכו שינויים בקבר, ואחד מחדריה הפך לקפלה נוצרית תת-קרקעית. בקפלה נמשך הפולחן הנוצרי בתקופה הערבית הקדומה עד המאה התשיעית לסה"נ: דופנותיה קושטו בציורי צבע אדום, ועליהם נחרתו עשרות צלבים וכתובות הקדשה לסלומה הקדושה ביוונית, בסורית ובערבית.

בתחילת שנות ה-80 של המאה שעברה פרצו שודדי עתיקות מסדרון (דרומוס) שנחצב במרכז האתר ומוליך למערכת מסתור. השודדים חפרו מפולות עפר ואבנים וסיננו עפר מהמערכת. בעקבות השוד ערך צוות בראשות קלונר תיעוד, צילום ומיפוי. בתכנית המפורטת של המערכת, שנמדדה ביוני 1984 ומתפרסמת כאן לראשונה, סומנו נתונים ופרטים חשובים, כגון כיווני החציבה, מיקום כוכי נרות וגומחות, מפלסי רצפות, מדרגות, שינויים בגובה תקרות וחסימות פתחים. מאמר זה מציג לראשונה מערכת מסתור מסועפת וייחודית באיכות חציבתה המצויה מתחת למבנה המרכזי באתר. על סמך השוואת פרטיה האדריכליים של המערכת לעשרות מערכות מוכרות באזור זה תיארכנו אותה למרד בר-כוכבא (ראו דיון להלן).

תיאור אדריכלות מערכת המסתור (איור 2)

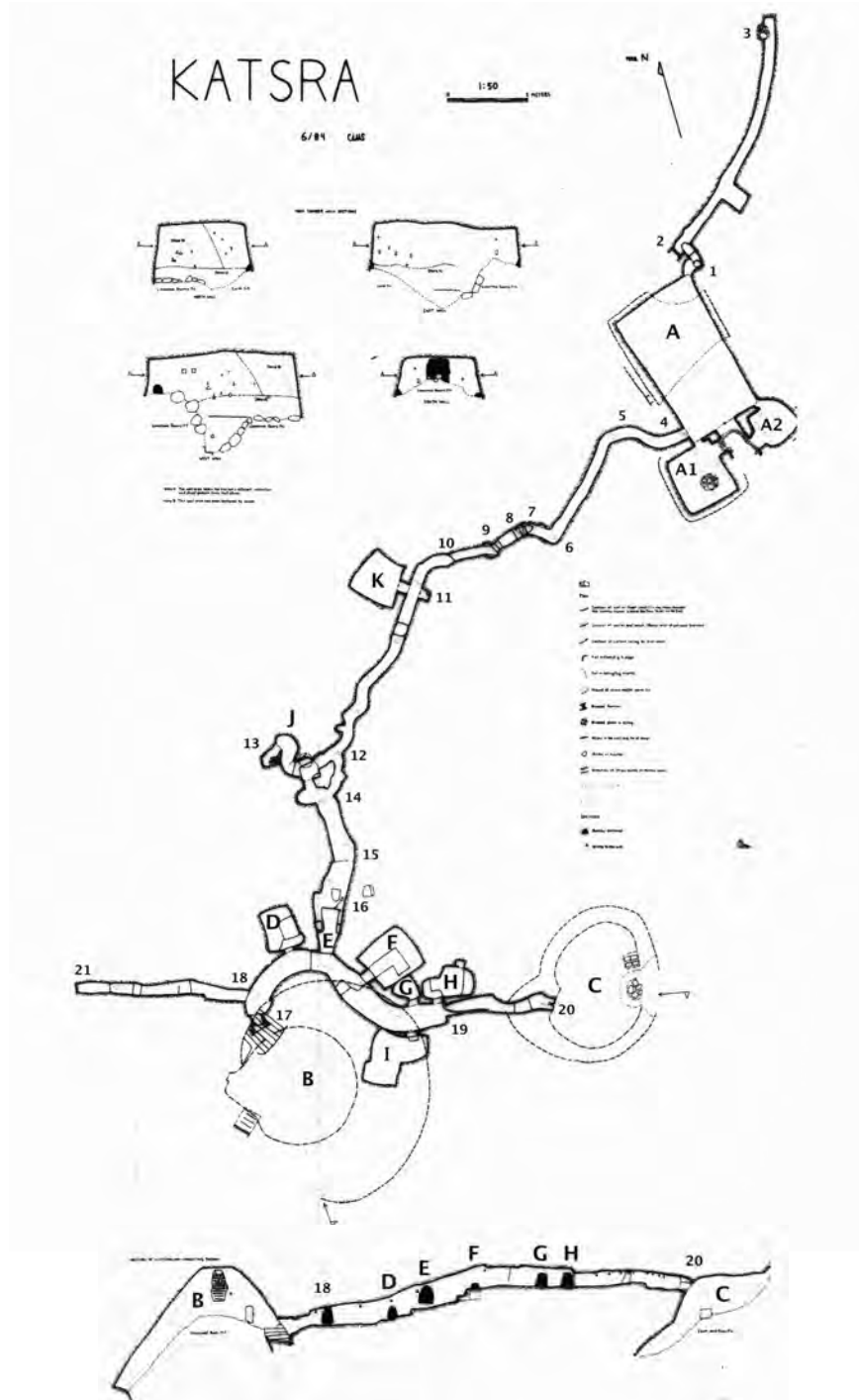
במרכז חצר המתחם הבנוי חצוב בור מים פעמוני וגרם מדרגות צמוד לדופן. סמוך לו נחצב מסדרון (דרומוס) ברוחב כ-1.4 מ', שירד מדרום לצפון אל פתח הכניסה לאולם תת־קרקעי A. מפינות האולם נחצבו מחילות מערכת המסתור. המערכת כוללת שלושה מתקנים תת־קרקעיים נפרדים: אולם A, בור מים B ובור עגול C. שלושתם חוברו במנהרות ובמחילות.

אולם A

בדרומוס ובקדמת אולם A נערמו מפולות עפר, פסולת בנייה ואבני בנייה מסותות של קירות מבני־על שקרסו ונפלו פנימה במרוצת הזמן. פתח הכניסה של אולם A (רוחב כ-1.4 מ') הותקן באמצע הדופן הדרומית ומשקופו משיק לתקרה. האולם הגדול במתווה מלבני (כ-5.5x5.9 מ', גובה משוער כ-3 מ') חצוב בקירטון במגמה כללית דרום־צפון; תקרתו השטוחה היא תחתית שכבת הנארי. בדופנות האולם הזקופות סותתו גומחות וכוכי נרות מרובעים ומשולשים. ברצפת אגפו הצפוני של האולם חצובה מהמורה מדופנת אבן. בדופנות הדרומוס, סמוך לפתח אולם A ומחוצה לו, נחצבו מעברים (רוחב כ-0.8–0.9 מ') לשני חדרונים צמודים מבחוץ לפינות דופן האולם הדרומית. חדר מערבי A1 מרובע (כ-3.4x3.7 מ'); בתקרתו חצוב פיר עגול (קוטר כ-1.1 מ') שנמצא סתום באבנים; חדר מזרחי A2 סגלגל (כ-2.6x2.5 מ'). בשתי פינות הדופן הדרומית באולם A, כ-2 מ' מתחת לתקרתו, נחצבו מעברים קמרונים (רוחב כ-0.5 מ') לכל אחד מהחדרים הללו.

מחילה צפונית קמרונית 1–2–3 (אורך כללי: 18 מ')

בפינת האולם הצפונית־מזרחית, כ-2.5 מ' מתחת לתקרתו (נק' 1), נחצבה מחילה קמרונית קצרה (רוחב 0.5–0.6 מ', אורך כ-0.9 מ'). בהמשכה חצובים בתפנית פיר (קוטר 0.5 מ') ומעבר בן שלוש מדרגות (אורך כ-1.5 מ') העולות ומתחברות למחילה הצפונית (נק' 2); הקצה הדרומי של המחילה חסום בקיר בנוי אבנים. מחילה 2–3 (רוחב 0.5–0.6 מ', אורך כ-15 מ') נחצבה מדרום לצפון לפי חריצי מכושים קשונים שנותרו בדפנות, המצביעים על כיוון החציבה. בדופן המערבית מסותת כוך נר ובדופן המזרחית חצוב חדרון (כ-1.3x1.1 מ'). הקצה הצפוני של המחילה (נק' 3) מסתיים מתחת לפיר עליון (קוטר כ-0.7 מ') חצוב מפני הקרקע, שנמצא חסום באבנים.

איור 2: מערכת המסתור בחורבת קצרה – למעלה: תכנית וחתיכים; למטה: חתך ראשי במערכת 20-19-18-17-21

מחילה מרכזית קמרונית בין אולם A (נק' 4) לבין מעבר E ומנהרה 18-19 (אורך כללי: 46 מ') תיאור המחילה מובא בשני קטעים שנחצבו האחד כנגד השני ונפגשו בנק' 9: קטע צפוני מאולם A (נק' 4) עד לנק' 9; קטע דרומי מחדרון E לנק' 9.

קטע צפוני (נק' 4-9) חצוב מצפון לדרום (אורך: 16 מ'), מתואר מצפון לדרום – בתחתית הדופן המערבית של אולם A (נק' 4) וסמוך לפינה הדרומית-מערבית, נחצבה בניצב לדופן מחילה קמרונית (כ-2.4 מ' מתחת לתקרה). המחילה (רוחב 0.6-0.7 מ', גובה 0.8-1.1 מ', אורך 4.5 מ') עולה כ-0.6 מ' מערבה לנק' 5. משם פנייה במגמה דרומית-מערבית לנק' 6 (אורך כ-7 מ') בעלייה של 0.15 מ'. בנק' 6 המחילה מתרחבת מעט (רוחב כ-1 מ', גובה 0.95 מ'): במקום זה מפלס הרצפה הוא הגבוה ביותר המתועד לאורך המחילה המרכזית. מנק' 6 פונה המחילה (רוחב 0.6 מ', אורך כ-1.5 מ') בזווית ישרה במגמה מערבה לנק' 7; משני צדי דופנות המחילה מסותתות גומחות. במעבר מדורג קצר 7-8 (רוחב 0.7 מ', אורך כ-1 מ') חצובות שלוש מדרגות היורדות מטה במגמה דרומית-מערבית ומתחברות למחילה תחתונה בנק' 8 (איור 3); התקרה המשופעת בקטע 7-8 מסותתת בהתאם לשיפוע המדרגות. מנק' 8 ממשיכה המחילה באותה מגמה (רוחב כ-0.5-0.8 מ', אורך כ-1.5 מ'): הקטע הצפוני מפולס ובקצה הדרומי חצובות שלוש מדרגות: שתי מדרגות עולות ואחת יורדת לנק' 9.

איור 3: מעבר מחילה מדורג עם תקרה משופעת, וכוך נר בדופן (נק' 8)

נק' 9 היא מפגש חוצבים משום שכיווני חציבת המחילות משני הצדדים נוגדים במקום זה. בדופנות המחילה בנק' 9 מסותתות גומחות משני הצדדים.

הפרש הגובה בין מפלס רצפת המחילה ליד נק' 6 – הגבוה ביותר במערכת – לבין מפלס הרצפה הנמוך ביותר ליד מדרגה בקטע 11-12 הוא 3 מ' (ראו דיון להלן).

קטע דרומי חצוב מדרום לצפון, (אורך: 30 מ') מתואר מדרום לצפון – בדופן הצפונית של מנהרה 18-19 נחצב פתח (רוחב 0.8 מ', גובה 1 מ') למרחב-מעבר E. מפלס סף פתח

איור 4: שוקת חצובה ברצפת מעבר E

מעבר E חצוב בגובה של כ-0.4 מ' מעל רצפת המנהרה. מעבר E שימש אולי במקורו כחדרון במתווה טרפזי (אורך כ-3.7 מ', רוחב 0.8-2 מ', גובה כ-1 מ'): ברצפתו הושארו דרגשים לצד הדפנות, וליד דופנו המערבית חצובה שוקת אבן (איור 4). תקרתו השטוחה מתעגלת בפינותיה במפגש עם הדפנות. על הרצפה ליד נק' 16 (הדופן הצפונית של מעבר E) מוטל לוח אבן קמרוני (רוחב 0.54 מ', עובי 0.19 מ', גובה 0.72 מ').

בדופן הצפונית של מעבר E נפרצה כלפי צפון מנהרה 15–16 קמרונית (רוחב 1.4–1.6 מ', גובה 1.3 מ', אורך כ־2 מ'); מפלס הרצפה בנק' 16 גבוה כ־2.4 מ' ממפלס רצפת המנהרה מול פתח הכניסה למעבר E. המנהרה עולה מדרום לצפון 0.5 מ' לנק' 15.

קטע 14–15 הוא מנהרה קמרונית נמוכה אופקית (רוחב 1–1.4 מ', גובה 0.7–0.8 מ', אורך 4 מ'). באומנת סלע (נק' 14) מתפצלות שתי מחילות קמרוניות – מערבית ומזרחית כלפי צפון: במרכז האומנה מסותת כוך נר. המחילה המזרחית אופקית (רוחב 0.5–0.6 מ', גובה

איור 5: פיר עליון J2, סתום באבנים (נק' 13)

0.9 מ', אורך 3 מ') ומוליכה לנק' 12; בדופנה המזרחית מסותתים כוכי נרות. המחילה המערבית פונה במגמה צפונית-מערבית עד תחתית פיר עליון J1 (קוטר 0.9 מ') חצוב מפני הקרקע (נק' 13): מכאן עולה מעבר מדורג מערבה לצומת מחילות, סתומות, בתחתית פיר עליון J2 (קוטר 0.8 מ'); ראש הפיר נמצא חסום באבנים (איור 5). המחילה המערבית מתחברת בהמשך צפונה לנק' 12.

בשתי דופנות מחילה קמרונית 11–12 (רוחב 0.6–0.7 מ', גובה 0.9–1.1 מ', אורך כ־12 מ') מסותתים כוכי נרות. מנק' 12 המחילה יורדת צפונה כ־1.85 מ' לאורך של כ־14 מ' עד תחתית מדרגה סמוכה מדרום לנק' 11; במקום זה מפלס הרצפה הוא הנמוך ביותר המתועד לאורך המחילה המרכזית. המחילה עולה במדרגה זו, יורדת מעברה השני וממשיכה אופקית לנק' 11.

איור 6: תא קמרונני חצוב בדופן מחילה (נק' 11)

בדופן המערבית של המחילה (נק' 11) חצוב מעבר קמרונני (רוחב 0.5 מ', אורך 0.7 מ') לחדרון K מרובע (מידות מרביות כ־2.8x3 מ'). בדופן המזרחית של המחילה, מעברו האחר של חדרון K, חצוב תא קמרונני (רוחב 0.6 מ', עומק 0.6 מ', גובה 0.8 מ'): בדופן המחילה מעל התא מסותת כוך נר משולש ולצדו כוכים נוספים. בפנינתו הפנימית של התא, בשני שלישים מהגובה לערך, הושארה תושבת אבן בולטת עם שקע על-פניה (איור 6).

מחילה 10–11 (רוחב 0.7 מ', גובה 1.3 מ', אורך 1.5 מ') ממשיכה אופקית לנק' 10. כאן פונה מחילה אופקית (רוחב 0.5–0.7 מ', אורך 4 מ') במגמה צפונית-מזרחית תוך עלייה וירידה ממדרגה עד נק' 9 שהיא מפגש חוצבים (לעיל).

בור מים B וקטע 17-18

איור 7: בור מים B: פתח מחילה (נק' 17) חצובה בדופן, מבט לצפון

איור 8: פתח מחילה בחיבור למנהרה (נק' 18), מבט לדרום

בור מים B נמצא סתום כמעט כולו במפולות אבנים ועפר. בדופנו הדרומית נחצב דרומוס מדורג, שנחסם בחלקו העליון בקיר בנוי גושי אבן. גרם מדרגות חצוב (רוחב 1.5–2 מ') צמוד לדופן הבור באגפו הצפוני-מערבי ויורד מטה במגמה צפונה. בדופן הבור מעל המדרגות נחצבה גומחה מרובעת (כ-0.9x1 מ', עומק כ-0.2–0.4 מ') בנוכחות בולטת לעין (איור 7): בדופן הפנימית המוחלקת של הגומחה (נק' 17) נחצב כלפי צפון מעבר קמרוני קצר (רוחב כ-0.6 מ', גובה 0.6 מ', אורך 1 מ'), המתחבר למנהרה בקצה הדרומי-מערבי שלה; שולי פתח המעבר בצדו הצפוני מודגשים ברצועה מוחלקת (איור 8). מידות קטע המנהרה בין הקצה הצפוני של המעבר עד נק' 18: רוחב מרבי 1.5 מ', גובה 0.8–1 מ', אורך 1 מ'.

מחילה מערבית קמרונית 18-21

(אורך: 11 מ')

בקצה המערבי של המנהרה (נק' 18) מסותת פתח (רוחב 0.7 מ', גובה 0.9 מ') למחילה קמרונית (רוחב 0.5–0.8 מ', גובה 0.9 מ', אורך כ-11 מ'), החצובה במגמה מערבה; בדופן המנהרה סמוך לפתח המחילה מסותת כוך נר. המחילה מטפסת במדרגות גבוהות כ-3.2 מ' לאורך של כ-9 מ' עד לתחתית מדרגה, עולה בה, יורדת מעברה השני וממשיכה אופקית כ-2 מ' עד לקצה המערבי (נק' 21), שנמצא חסום באבנים.

מנהרה 18-19 (אורך כללי: 15 מ')

מנהרה עקלתונית 18-19 (רוחב 1.2–1.6 מ', גובה 1.2–1.5 מ', אורך כ-15 מ') בעלת תקרה שטוחה, חצובה מעל האגף הצפוני של בור מים B, ללא פגיעה בדופנותיו. בדופן הצפונית של המנהרה מסותתים כוכי נרות מעל פתחי חדרונים או לצדם.

רצפת המנהרה עולה 2.2 מ' ממערב למזרח, מנק' 18 עד אמצע המרחק בין חדרון F לחדרון G לערך. משם ממשיכה מנהרה אופקית מזרחה לנק' 19. כן חצובות ברצפה

מדרגות: מדרגה ליד חדרון E ושתי מדרגות לצד הדופן הדרומית מול פתח חדרון F. רוחב המדרגות כמחצית רוחב המנהרה (איור 9).

בדופן הצפונית של מנהרה 18–19 נחצבו מעברים לחדרונים כדלקמן: 1. מעבר קמרוני (רוחב 0.5 מ', גובה 1 מ', אורך 0.3 מ') לחדרון D מרובע (2.6x2.1 מ'); ברצפתו לצד הדפנות הושארו בחציבה דרגשים; 2. פתח למרחב קמרוני E (לעיל); 3. מעבר קמרוני (רוחב 0.6 מ', גובה 1 מ', אורך 0.7 מ') לחדרון F מרובע (3.2x3 מ') שתקרתו שטוחה; במזוזת הפתח מסותתים שני כוכים לנרות. מהפתח ירדו במדרגה לרצפה, ובה הושארו בחציבה דרגשים סביב הדפנות (איור 10).

איור 10: חדרון F: מעבר קמרוני, דרגש על הרצפה ופריצה בדופן לחדרון G, מבט למזרח

איור 9: מנהרה 17–18: מדרגות ברצפה מול חדר F, מבט למזרח

איור 11: מעבר לחדרון H: ברצפת המעבר לצד הדופן חצובה תעלה, מבט לצפון

פתח מחבר בין החדרונים; 4. מעבר קמרוני (רוחב 0.6 מ', גובה 1 מ', אורך 0.3 מ') לחדרון G במתווה לא־רגולרי (מידות מרביות: אורך 1.5 מ', רוחב 1.5 מ'), המחובר ברצפה לחדרון F (לעיל). מהפתח ירדו במדרגה לרצפה; 5. מעבר קמרוני (רוחב 0.7 מ', גובה 1 מ', אורך 0.3 מ') לחדרון H במתווה לא־רגולרי (מידות מרביות: אורך 3.2 מ', רוחב 1.8 מ'), שתקרתו שטוחה. ברצפת המעבר ולצד סף הפתח חצובה תעלה צרה (רוחב 10 ס"מ) המתחברת לתעלה חצובה ברצפת מחילה 19–20 (להלן) (איור 11). במזוזת הפתח (נק' 19) מסותת כוכ נר. מהפתח ירדו במדרגה לרצפת החדרון, ועליה הושארו בחציבה דרגשים לצד הדפנות שבהן מסותתים כוכי נרות.

איור 12: חדרון H: דרגש על הרצפה, תא בדופן הצפונית ומעליו מסותת כוך נר

איור 13: קצה המנהרה המזרחי (נק' 19): מימין מעבר לחדרון H, משמאל מעבר לחדרון I, מבט למערב

איור 14: מעבר מהמנהרה למחילה המזרחית (נק' 19): ברצפה חצובה תעלה, מבט למזרח

בדופן הצפונית של החדרון לצד דרגש חצוב תא מרובע (רוחב 0.5 מ', עומק 0.5 מ', גובה 0.8 מ'), ומעליו מסותת כוך נר (איור 12); 6. מעבר קמרוני (רוחב 0.6 מ', אורך 0.3 מ') בדופן המנהרה הדרומית לחדרון I (איור 13). בדופן מעוצב פתח המעבר המרובע בסיתות מזוזות, משקוף וסף. במזוזה מסותת שקע לבריש דלת. מרצפת המנהרה ירדו למדרגה בסף הפתח ומשם ירדו במדרגה גבוהה נוספת לרצפה. חדרון I במתווה לא־רגולרי (מידות מרוביות: אורך 3.5 מ', רוחב 3.5 מ') ותקרתו השטוחה מתעגלת במפגש עם הדפנות שבהן מסותתים כוכי נרות.

מחילה מזרחית 19–20 (אורך: 6.5 מ')

בור C

מנק' 19 לצד חדרון H, נחצבה כלפי מזרח מחילה (רוחב 0.5–0.9 מ', גובה 0.7–0.9 מ', אורך כ־6.5 מ') שתקרתה שטוחה, וממדיה קטנים בהשוואה לאלה של המנהרה (איור 14). כיוון חציבתה ממערב למזרח התברר לפי חריצי מכושים קשותים בדפנות. בחלקה העליון של הדופן הצפונית מסותתים כוכי נרות. ברצפת האגף המזרחי חצובות שתי מדרגות היורדות כ־0.3 מ' ממערב למזרח. בצדה המערבי של המחילה סמוך לדופן הדרומית חצובה ברצפה תעלה צרה (רוחב 10 ס"מ). תעלה זו מתחברת לתעלה חצובה לצד המעבר לחדרון H (לעיל, נק' 19) ומסתיימת באמצע המחילה לערך (אורך התעלה במחילה כ־3 מ', אורך כללי כ־4 מ'). המחילה פורצת במעבר קטן ממדים את הדופן המערבית של בור מעוגל C סמוך לתקרתו. בקצה המחילה (נק' 20) חצובה תעלה צרה וקצרה המסתיימת במעין זרבובית כלפי חלל בור C. בור C נמצא סתום כמעט כולו במפולות, ושני פתחיו העליונים (פיר עגול קוטר 1.2 מ', פיר מרובע 0.9x0.9 מ') נמצאו חסומים באבנים.

דיון וסיכום

היישוב הקדום בחורבת קצרה מתאפיין במגדל מבוצר הבנוי בצד סדרת חדרים המקיפים חצר מרכזית. יישובים בעלי תכנית אדריכלית דומה מוכרים בארץ יהודה באתרים, כגון: רוג'ום חמירי, רוג'ום א-דיר, חורבת אל-קאצר, אתר ללא שם שנחל אשתמוע, רוג'ום אל-קאצר, רוג'ום אבו הילאל, חורבת קומראן, עופרים, חורבת כנען, חורבת צלית וערוער (זיסו 2001, 260–262). אתרים אלה שולטים על סביבתם ועל דרכי גישה, והם מתאפיינים במכלולי מבנים במתאר כללי מלבני, ובהם חדרים הערוכים סביב חצר מרכזית. מגדל משולב בקירות החיצוניים של המכלול הבנוי. יסודות המגדל מבוצרים בחלקלקה משופעת הבנויה אבנים גדולות – היא הפרוטכזמה – אלמנט ביצורי שנכנס לשימוש בתקופה ההלניסטית ונועד לחסום מנהרות שנחפרו על ידי האויב אל המבנה פנימה ולהרחיק איל מצור מן החומות (לורנס 1979, 277).

החוקרים חלוקים באשר לייעודם של אתרים אלה: אם הם שימשו כמצודות, מצודות דרכים, יישובים מבוצרים או אולי כבתי אחוזה מבוצרים (*fortified manor houses*) כהצעת יזהר הירשפלד (1998; 2000, 709–720). מיעוט החפירות ומיעוט הפרסומים על אודות קבוצת אתרים זו אינם מאפשרים לקבוע בוודאות את ייעודם של האתרים לשלביהם השונים (לדיון וסיכום ראו זיסו 2001, 261–265).

מכלל הממצאים שבידינו ניתן להניח כי במערכת המסתור שנחצבה מתחת ליישוב הקדום, התחבאו תושבי חורבת קצרה היהודים בימי מרד בר-כוכבא. מרד בר כוכבא התרחש בשנים 132–136 לסה"נ. במהלכו התקוממו היהודים נגד השלטון הרומי וכונו מוסדות שלטון עצמאיים כארבע שנים. התגליות הארכאולוגיות במחצית השנייה של המאה העשרים הביאו לתנופה גדולה במחקר ולגיבוש הבנתנו את המלחמה ואת תוצאותיה (להרחבה ראו אשל וזיסו 2015).

אין בנמצא יצירה היסטורית כתובה מימי המלחמה המתארת אותה במפורט. ההתנגדות לשלטון הרומי ניכרה כבר ברבע הראשון של המאה השנייה. ההחלטה של הקיסר הדריאנוס להקים עיר רומית בירושלים בשנת 129/130 לסה"נ הייתה הסיבה העיקרית לפרוץ המרד, שהפך בהמשך למלחמה של ממש (אשל 2007). גודלם הניכר של הכוחות הצבאיים, שהשתתפו בקרבות ובמאבקים משני הצדדים, והתוצאות הדמוגרפיות יישוביות מלמדים על מלחמה בהיקף נרחב מאוד.

המקור העיקרי לתולדות מרד בר-כוכבא ותוצאותיו הוא ההיסטוריון הרומי קסיוס דיו, שכתב את דבריו כשמונים שנים מאוחר יותר (קסיוס דיו). דבריו נמצאו נכונים ומדויקים למדי, והממצא הארכאולוגי תואם את רובם, כמצוי בתיאור שלהלן. תיאור זה השתמר בתקצירו של קסיפילינוס מן הבישופות של קונסטנטינופוליס, בן המאה ה-11 לסה"נ. לדעת רוב החוקרים, הוא סקירה כוללת ואמינה למדי של מהלכי המרד מנקודת ראות רומית (אק 1999). ואלה דבריו של קסיוס דיו בנוגע לשימוש היהודים במערכות תת-קרקעיות:

מלחמה לא קטנה ולא קצרה נגרמה כאשר ייסד הדריאנוס עיר במקום זו שהוחרבה, אשר הוא קרא לה גם איליה קפיטולינה, וכאשר הקים במקום מקדש האלוהים, מקדש אחר לזאוס. היהודים נזדעזעו מכך שזרים מתיישבים בעירם ומקדשי נכר נבנים בה. הם נשארו שקטים כל עוד הדריאנוס שהה במצרים ושוב בסוריה. אלא

שהם הכינו בצורה בלתי הולמת את כלי-הנשק שהטילו עליהם לייצר, כדי שהם יוכלו להשתמש בהם לאחר שייפסלו על-ידי הרומאים. כאשר התרחק הדריאנוס, מרדו בו היהודים בגלוי. היהודים לא העזו להסתכן במערכה חזיתית עם הרומאים. הם תפסו את המקומות הנוחים של הארץ וחיזקו אותם במחילות ובחומות, כדי שישמשו להם כמקלטים בעת מצוקה וגם כדי שיוכלו לנוע בחשאי, אלה לקראת אלה, מתחת לפני הקרקע. הם קדחו פירים אל הדרכים התת-קרקעיות, כדי שייקלטו בהם אוויר ואור. בתחילה לא שמו הרומאים לב אל היהודים [...] (קסיוס די 69, 12–13)

חוקרי מרד בריכוכבא זיהו שתי תופעות עיקריות של ניצול מערות וחללים תת-קרקעיים בעת המלחמה: מערות מפלט ומערכות מסתור. חקירתן הארכאולוגית של מערות המפלט ומערכות המסתור מאמצע המאה ה-20 ועד ימינו אפשרה להבין את המלחמה ואת מהלכיה. מערכות מסתור הן תוצאה של חציבה ביד אדם של מערכות תת-קרקעיות, בדרך כלל מתחת למבנים ביישובים קיימים על פני השטח. בחלק ניכר מהמקרים ניצלה החציבה המלאכותית חללים קיימים בסלע, כמו בורות מים, בתי בד, קולומבריה, מחסנים, מתקני טהרה ואף קברים, תוך ביטול תפקודם המקורי והתאמתם לצורכי מסתור מציל חיים. המערכות הותקנו באורח המעלים את קיומן למסתכל מבחוץ, בשיטות כניסה מבוקרת וקשה לתוכן, באפשרויות חסימה מבפנים, במעברים צרים ונמוכים (מחילות), שחייבו זחילה או הליכה על ארבע בלבד ודומיהם. המחילות הצרות והמפותלות, המשנות זווית, כיוון ומפלט הן סימן ההיכר המובהק של המערכות (קלונר וטפר 1987; קלונר וזיסו 2009; 2014).

מחד גיסא המערכת הנדונה כאן שייכת לתופעת מערכות המסתור, שהוגדרה ונחקרה לראשונה באזור דרום שפלת יהודה ובהרחבה בכל ארץ יהודה (קלונר וטפר 1987; קלונר וזיסו 2003; 2009; 2014; קליין ורביב 2013); מאידך גיסא המערכת בחורבת קצרה מכילה מאפיינים ייחודיים. אדריכלות מערכות המסתור שהגיעו לשיא שכלולן ופיתוחן בימי מרד בריכוכבא – ראשיתה עוד במאה הראשונה לפסה"נ – המאה הראשונה לסה"נ. אדריכלות זו מאופיינת בחיבור מלאכותי במחילות בין מתקנים תת-קרקעיים פעילים, חצובים מתחת למתחם היישוב שמעליהם. לא פעם אחת הביאה חציבת המחילות לביטול השימוש במתקנים המקוריים ולשינוי ייעודם. ברם, במערכת המסתור בחורבת קצרה, חוברו המתקנים במחילות וגם במנהרות שנחצבו בסלע הקירטון.

הבדלים אדריכליים בין מחילה טיפוסית השייכת לשלב התקנת מערכת המסתור, לבין מנהרה 18–19 ניכרים הן בממדים הן בעובדה שתקרת המחילה הטיפוסית היא קמרונית בעוד תקרת המנהרה והחדרונים המשיקים לה שטוחות. ייתכן כי אולם A והחדרונים הצמודים לו שימשו במקורם, בימים כתיקונם, כמחסן למכלי נזלים ולמזון, ליבולים מעובדים ולתוצרת חקלאית, שנשמרו בטמפרטורה נמוכה וקבועה. המחילה הצפונית חצתה את חומת המכלול הבנוי כלפי צפון עד פיר עליון, שנחצב כנראה מתחת לבית מגורים. המחילה המרכזית, שממדיה קטנים, חצתה את חומת המכלול הבנוי כלפי דרום והתחברה למעבר אל מנהרה 18–19 שמצפון לבור מים B. במחילה התאפשרה זחילה שפופה בלבד, בדומה למחילות אופייניות במערכות המסתור בשפלת יהודה. הפרש הגובה במחילה הוא כנראה אילוץ חציבה במבנה טופוגרפי מדרוני מקומי. מפגש החוצבים

באמצע המחילה משוער לפי כיוונים נוגדים של מגמת החציבה. התלבטות החוצבים באשר למפלס המחילה ולכיוונה הכללי ניכרת בחציבת מעבר מדורג קצר סמוך. רצפת חדרון K מפולסת בניגוד לדרגשים חצובים בחדרונים המשיקים למנהרה 18–19. מאחר שהחדרון נעדר פיר עליון להחדרת אור ואוורור, ניתן לשער כי שימש כתחנת שהייה לאנשים שזחלו במחילה ולאחסנת מזון ומים בעת חירום. לשם איתור מעבר הכניסה לחדרון K נחצב מולו תא שהואר בנרות שהונחו בכוכים. שני הפירים העליונים שזוהו לאורך המחילה נחצבו כנראה מתחת לבתי מגורים. המחילה המזרחית 19–20 גם היא בעלת ממדים דומים לאלה של מחילה טיפוסית, אך תקרתה שטוחה. התעלה הצרה החצובה ברצפת המעבר לחדרון H ובהמשך לצד דופן המחילה המזרחית והתעלה בעלת הזרובית הפונה לתוך בור C – שתייהן רומזות על עודפי מים או נוזלים כלשהם שזרמו בתעלה לכיוון הבור.

לעומת זאת, מנהרה 18–19 היא בעלת תקרה שטוחה וממדים נוחים יחסית למעבר בהשוואה לממדי המחילות. הגישה למנהרה מדופן בור מים B היא במעבר קמרונ שפתחו גלוי ולא ניסו להסוותו. המנהרה עולה בהדרגה מן הבור ממערב למזרח, בהתאם לשיפוע הטופוגרפי המקומי. החדרים שבדופנה הצפונית מרווחים יחסית וסמוכים זה לזה. נתוני האדריכלות של המנהרה ושל החדרונים מאפשרים להציע כי זמן חציבתם אינו קשור למועד חציבת מחילות המסתור אלא קדם להן. ייתכן כי במנהרה זו מצאו התושבים מקלט בפרק זמן כלשהו בין המרידות, בעת סכנה לקיום היישוב שמרכזו היה מוגן בחומה ובמגדל. כך גם החדרונים שימשו אולי כמחסנים, ועל הדרגשים שבהם הונחו מוצרים חקלאיים ומכלי מזון ושתייה בימי רגיעה, ואולי שימשו החדרונים כמרחבים חבויים ליבולים ולחפצים שהוסתרו מפעולות שוד או למניעת גביית מיסים שרירותית בידי פקידי הממשל הרומי.

כלל הממצא שבידינו מאפשר לשחזר תרחיש של פעולות כוונות בחורבת קצרה בימי מרד בר־כוכבא. אלה נערכו עם התקדמות גייסות הרומאים במהלך דיכוי המרד. המתקנים התת־קרקעיים חוברו במחילות לכדי מערכת מסתור מורכבת. מחילות מסתור נחצבו בין המתקנים ומחוץ להם כרשת תת־קרקעית המחברת באופן סמוי בין חלקים שונים של היישוב. אל המחילות ירדו באמצעות פירים שנחצבו ברצפות הבתים ובחצרותיהם. חפירות באתרים אחרים, כגון חורבת עתרי (זיסו וגנור 2002), העלו שפירים אלה נחסמו בלוחות אבן שהיה אפשר להסוותם. הקצוות של המערכת הובילו כנראה אל פתחי מילוט שנמצאו מחוץ לתחום המיושב, אך הדבר דורש הוכחה נוספת. דרך הפירים חדרו אור ואוויר למחילה והוצא חומר החציבה; כן הוצא חומר חציבה מהמחילות במקום פריצתן מהמתקנים A, B, C.

המחילה המרכזית הארוכה בתפנית, בהפרש מפלסים ובמעברים מדורגים בהתאם למבנה הטופוגרפי וכפועל יוצא מניסוי, מתעייה ומתיקון כיוון המחילה החשוכה במעבה הקרקע עד מפגש החוצבים. בור מים B היווה מקור אספקת מים לשוהים במערכת המסתור.

בהתקרב הרומאים, נטשו התושבים את בתיהם, ירדו מטה למערכת המסתור והתחבאו בה. חסימה עקיבה מכוונת של כל פתחי מערכת המסתור רומזת על מצב חירום: המתקנים בוטלו עם חסימת פתחיהם, והמערכת הכלכלית היישובית פסקה לתפקד. כך גם נחסמו קצות מחילות וראשי פירים באבנים, והוסוו. במחילות הצרות לא היה אפשר

להסתתר אלא לנוע בין המתקנים השונים, שנועדו להוות מקלט ציבורי ומחבוא לאנשי היישוב היהודי בעת מצוקה.

לכאורה קיים קושי לתארך את המערכת הנדונה לימי מרד בר־כוכבא בשל העדר ממצא ארכאולוגי באתרו. לעומת זאת, המערכת משתלבת בצורה מלאה במחקר מערכות המסתור התת־קרקעי בארץ יהודה. אנו מבססים את תיארוכה לימי מרד בר־כוכבא על סמך הקבלות טיפולוגיות למערכות רבות אחרות ששימשו באופן מובהק בימי המרד השני (קלונר וזיסו 2014; אשל וזיסו 2015, 42–55).

מאחר שבחורבת קצרה לא התגלו שרידים אדריכליים וממצא חומרי המאחרים לימי מרד בר־כוכבא, נראה כי היישוב היהודי חרב בסוף המרד ולא נושב עוד. במערת הקבורה מדרום לו פסקה קבורת יהודים באותו מועד, אך לאחר מאות שנים חודש בה פולחן נוצרי.

רשימת מקורות

אק 1999:

Eck, W., 1999, The Bar Kokhba Revolt: The Roman Point of View, *Journal of Roman Studies* 89, pp. 76–89.

אשל 2007:

אשל, ח', "חרבה ביתר ונחרשה העיר": ירושלים, אליה קפיטולינה ומרד בר כוכבא, ארץ־ישראל כח, עמ' 21–28.

אשל וזיסו 2015:

אשל, ח' וזיסו, ב', 2015, *מרד בר כוכבא, העדות הארכיאולוגית*, ירושלים.

דגן 2006:

דגן, י', 2006, *מפת אמציה (109)*, כרך א: האזור הצפוני, ירושלים.

הירשפלד 1998:

Hirschfeld, Y., 1998, Early Roman Manor Houses in Judea and the Site of Khirbet Qumran, *Journal of Near Eastern Studies* 57, pp. 161–189.

הירשפלד 2000:

Hirschfeld, Y., 2000, General Discussion: Ramat Hanadiv in Context, in: Hirschfeld, Y. (editor), *Ramat Hanadiv Excavations, Final Report of the 1984–1998 Seasons*, Jerusalem, pp. 679–735.

זיסו 2001:

זיסו, ב', 2001, הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלחי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר־כוכבא, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים.

זיסו וגנור 2002:

זיסו, ב' וגנור, א', 2002, חורבת עתרי – כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה, קדמוניות 123, עמ' 18–27.

לורנס 1979:

Lawrence, A.W., 1979, *Greek Aims in Fortifications*, Oxford.

קלונר 1990:

קלונר, ע', 1990, חורבת קצרה – מערת הקפלה, עתיקות י, עמ' 129–139.

קלונר וזיסו 2003:

Kloner, A. & Zissu, B., 2003, Hiding Complexes in Judaea: An Archaeological and Geographical Update on the Area of the Bar Kokhba Revolt, in: Schäfer, P. (editor), *The Bar Kokhba War Reconsidered, New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*, Tübingen, pp. 181-216.

קלונר וזיסו 2009:

Kloner, A. & Zissu, B., 2009, Underground Hiding Complexes in Israel and the Bar Kokhba Revolt, *Opera Ipogea* 1, pp. 9-28.

קלונר וזיסו 2014:

קלונר, ע' וזיסו, ב', 2014, חידושים במחקר תפוצתן של מערכות המסתור ומערות המפלט בארץ יהודה, במעבה ההר, מחקרי הר אפרים ובנימין ד, עמ' 57-68.

קלונר וטפר 1987:

קלונר, ע' וטפר, י', 1987, מערכות-המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב.

קליין ורביב 2013:

קליין, א' ורביב, ד', 2013, מערכות מסתור בתחומי הפלכים גופנא ותמנה וגבולו הצפוני של האזור עליו שלט בר-כוכבא, ירושלים וארץ ישראל 8-9, עמ' 211-232.

מקורות היסטוריים

קסיוס דיו:

קסיוס דיו, 1980, תולדות הרומאים, ספר 69, 11-15, איזק, ב' (תרגום), בתוך: אופנהיימר, א' (עורך), מרד בר-כוכבא, לקט מאמרים, ירושלים, עמ' 9-21.